

Utam a fenomenológiába

1909/1910 telén kezdtem meg egyetemi tanulmányaimat a freiburgi egyetem teológiai fakultásán. A főirány, a teológiai munka mellett azonban elegendő időm maradt az egyébként is a tananyaghoz tartozó filozófia tanulmányozására. Így aztán már az első félévtől kezdve ott állt teológiai konviktusbeli asztalomon Husserl „Logikai vizsgálódások” című művének mindkét kötete. Az egyetemi könyvtárból vettem ki őket. A kölcsönzési határidőt nem volt nehéz újra és újra meghosszabbítani. A művet szemmeláthatólag nemigen kölcsönözték ki a hallgatók. Hogyan került hát asztalomra, a számára idegen környezetbe?

A filozófiai szakfolyóiratokban talált több utalásból megtudtam, hogy Husserl gondolkodásában meghatározó szerepe volt Franz Brentanonak. Brentano „A létező többféle jelentéséről Arisztotelésznél” (1862) című doktori értekezése volt 1907-től kezdődően első ügyetlen próbálkozásom a filozófiába való bepillantásra. Meglehetősen bizonytalanul mozgatót a szándék: Ha a létező többféle jelentésben nyilvánul meg, akkor melyik a meghatározó alapjelentés? Gimnazista korom utolsó évében ráakadtam a freiburgi egyetem egykori dogmatikaprofesszorának, Carl Baignak „A létről. Az ontológia vázlata” című írására, amely 1896-ban jelent meg, abban az időben, amikor szerzője a freiburgi teológiai fakultás rendkívüli filozófiatanára volt. Az írás főbb részei hosszabb szövegrészeket tárgyaltak Arisztotelésztől, Aquinói Tamástól és Suareztól, valamint tartalmazták az ontológiai alapfogalmak szómagyarázatát is.

Husserl „Logikai vizsgálódások” című művétől szerettem volna határozott választ kapni a Brentano értekezésében felvetett kérdé-

sekre. Várakozásom azonban hiábavalónak bizonyult, mivel — amint azt sokkal később érzékeltem — nem a helyes irányban kutattam. Mindazonáltal Husserl műve olyannyira lenyűgözött, hogy a következő években mindig újra és újra beleolvastam, anélkül, hogy rájöttem volna: mi volt az, ami annyira lekötött rajta. A varázs, mely a műből áradt, még a szedéstükör és a címlap külalakjára is kiterjedt. Ez utóbbin, amely még ma is ugyanolyan tisztán áll a szemem előtt, mint akkor, a Max Niemeyer Kiadó neve volt olvasható. Ez a név összekapcsolódott a számomra idegenül csengő „fenomenológia” szóval, mely mindkét kötet alcímében szerepelt. Amilyen keveset tudtam abban az időben a Max Niemeyer Kiadóról és tevékenységéről, olyan kevéssé és bizonytalanul értettem a címben levő „fenomenológia” kifejezést. Ám csakhamar egyértelműen kiderült, hogy ez a két név — a Niemeyer Kiadó és a fenomenológia — összetartozik.

Négy félév után abbahagytam teológiai tanulmányaimat, és teljes egészében a filozófiának szenteltem magam. Egy teológiai előadásra azonban még az 1911 utáni években is bejártam, mégpedig Carl Braignak a dogmatikáról tartott előadására. Erre ösztökélt a spekulatív teológia iránti érdeklődésem, elsősorban a gondolkodás lenyűgöző művészete, amely Braig minden egyes előadásán kifejezésre jutott. Tőle hallottam első ízben — annak a néhány sétának az alkalmával, melyekre elkísérhettem — Schelling és Hegel jelentőségéről a spekulatív teológiában, amely szemben állt a skolasztika tanrendszérével. Kutatásom látókörébe így került a metafizika tartópillére: az ontológia és a spekulatív teológia közötti feszültség.

Átmenetileg mindenesetre eltűnt ez a terület annak háttérében, amit Heinrich Rickert vizsgált szemináriumi gyakorlatain: tanítványának, Emil Lasknak két írása volt ez, aki 1915-ben közkatonaként esett el a galíciai fronton. Rickert „kedves barátjának” ajánlotta az ugyanabban az évben harmadik, teljesen átdolgozott kiadásban megjelent „A megismerés tárgya. Bevezetés a transzcendentális filozófiába” című művét. Az ajánlás egyszersmind arra is hivatott volt, hogy igazolja a tanár eredményeit a tanítványon keresztül. Emil Lask mindkét írása — „A filozófia logikája és a kategóriatan. Tanulmány a logikai forma uralkodó területéről” (1911) és „Az ítélet tana” (1912) — mindenesetre világosan elárultak sok mindent Husserl „Logikai vizsgálódások” című könyvének hatásáról.

Ez a körülmény megint csak arra ösztönzött, hogy Husserl művét újból áttanulmányozzam. Ez azonban ismételt nekifutásra sem járt eredménnyel, mivel nem jöttem rá egy fő nehézségre. Azzal az egyszerű kérdéssel függött össze, hogy vajon hogyan s miként megy végbe a gondolkodás „fenomenológiai”-nak nevezett eljárás-módja. E kérdés nyugtalanító mivolta abból a kettősségből adódik, amely Husserl művére már első megjelenésekor is jellemző volt.

A mű 1900-ban megjelent első kötete a pszichologizmust a logikában ama bizonyíték alapján cáfolja meg, hogy a logika a gondolkodás és a megismerés tanát nem a pszichológiára alapozza. Az egy évvel később megjelent háromszor olyan vastag második kötet viszont a tudat lényeges aktusainak a leírását tartalmazza a megismerés szerkezetéről. Tehát mégiscsak pszichológia. Különben mi szükség lenne az Ötödik vizsgálódás 9. §-ára, amelynek címe: „A 'lelki jelenségek' Brentano által való korlátozásának jelentősége”? Husserl ezzel, a tudati jelenségek fenomenológiai leírásával éppen a pszichologizmus korábban már megcáfolt helyzetébe kerül visz-sza. Ha viszont Husserl művéről nem tételezhetünk fel ekkora tévedést, akkor vajon mi a tudati aktusok fenomenológiai leírása? Miben rejlik a fenomenológia sajátossága, ha se nem logika, se nem pszichológia? Vajon nem a filozófiának egy egészen új területével állunk-e szemben, amelynek saját rangja és elsődlegessége van?

Ezekben a kérdésekben nem tudtam eligazodni, tanácstalan voltam és nem láttam kiutat; aligha tudtam olyan érthetően megfogalmazni a kérdéseket, mint ahogyan most itt teszem.

A választ az 1913-as esztendő hozta meg. A Max Niemeyer Kiadónál ekkor kezdett megjelenni a Husserl által szerkesztett „Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung”. Az első kötetet Husserl értekezése nyitotta meg, amelynek már a címe is jelezte a fenomenológia megkülönböztetett szerepét és jelentőségét: „Gondolatok a tiszta fenomenológiai filozófiáról”.

A „tiszta fenomenológia” az általa meghatározott filozófiának az alaptudománya. A „tiszta” annyit jelent: „transzcendentális fenomenológia”. A „transzcendentális” ugyanakkor a megismerő, cselekvő és értékadó alany „szubjektivitását” jelöli. Mindkét jelző, a „szubjektivitás” és a „transzcendentális” azt jelenti: a „fenomenológia” tudatosan és eltökélten vállalja, hogy a modern filozófia hagyományait követi, mégpedig úgy, hogy a fenomenológia révén a „transzcendentális szubjektivitás” is eredendőbb és egyetemes jel-

legű meghatározottságot nyert. A fenomenológia saját vizsgálódási területének tekinti a „tudat élményeit”, csak hogy immár az élményaktusok struktúrájának rendszeresen megtervezett és biztosított kutatásában, egy olyan kutatással párosulva, amely az aktusokban átélt tárgyakat tárgyiasságuk vonatkozásában vizsgálja.

A fenomenológiai filozófiának ebben az egyetemes tervében a filozófiailag mintegy semlegesnek számító „logikai vizsgálódások” számára is ki lehetett jelölni a rendszeres helyet. A „logikai vizsgálódások” ugyancsak az 1913-as évben jelentek meg második kiadásban ugyanennél a kiadónál. A legtöbb vizsgálódás időközben természetesen „mélyreható átdolgozáson” esett keresztül. A hatodik vizsgálódás, a „fenomenológiai szempontból a legfontosabb” (Előszó a második kiadáshoz) mindenesetre kimaradt belőle. De még a Husserl által újonnan alapított „Logos” című folyóirat első számához írott lelkes dolgozat — „A filozófia mint szigorú tudomány” (1910-11) — először a „Gondolatok egy tiszta fenomenológiához” címet viselte, mintegy tételeinek irányadó megalapozásaként.

Ugyancsak az 1912-es esztendőben jelent meg a Max Niemeyer Kiadónál Max Scheler „A szimpátiaérzés fenomenológiájáról, valamint a szeretetről és a gyűlöletről. Függelékkel az idegen-én létezésének feltételezéséről” című jelentős műve.

Az említett publikációk révén Niemeyerék kiadói tevékenysége a filozófiai kiadók legelső vonalába emelkedett. Akkortájt gyakran lehetett találkozni azzal a kézenfekvő megállapítással, amely szerint a „fenomenológiával” új irányzat jött létre az európai filozófián belül. Ki vonhatta volna kétségbe ennek az állításnak az igazságát?

Ám egy ilyen jellegű történeti értékelés nem fejezi ki a valódi értelmét annak, ami a „fenomenológia”, pontosabban már a „logikai vizsgálódások” nyomán végbe ment. Kimondatlan maradt, és még ma is alig lehet beszélni róla. Husserl saját programnyilatkozatai és módszertani fejtegetései csak tovább erősítették azt a félreértést, hogy a „fenomenológia” a filozófia kezdetére tart igényt, amelyik tagad minden korábbi gondolkodásmódot.

Még a „Gondolatok egy tiszta fenomenológiához” megjelenése után is fogva tartott az a szűnni nem akaró varázs, mely a Logikai vizsgálódásokból áradt. Újra és újra megerősödő nyugtalanságot keltett bennem, amelynek okát, noha gyanítottam, nem tudtam pontosan: abból a képtelen feltevésből származhatott, hogy a filo-

zófiai irodalom pusztá olvasása nyomán eljuthatok a „fenomenológiának” nevezett gondolkodási módszer elsajátításához.

Csak lassan, nagyon nehezen oszlott szét bennem a tanácstalanság és a zűrzavar, azután hogy Husserl-lel személyesen találkozhattam alkotóműhelyében.

Husserl 1916-ban érkezett Freiburgba Heinrich Rickert utódjaként, aki Windelband tanszékét vette át Heidelbergben. Husserl tanítása a fenomenológiai „látás” lépésről lépésre történő begyakorlásából állt, mely egyszersmind a filozófiai ismeretek ellenőrizetlen alkalmazásának elvetését, továbbá a nagy gondolkodók tekintélyének emlegetését is megkövetelte. Ezt én Arisztotelésszel és a többi görög gondolkodóval kapcsolatban annál is kevésbé tudtam megtenni, mivel a fenomenológiai látással kialakuló bensőséges viszonyom egyre inkább megtermékenyítette Arisztotelész írásainak magyarázatát. Ezen kívül akkor még nem voltam képes átlátni, milyen döntő következményekkel járhat az, hogy ismét Arisztotelész felé fordultam.

Amikor 1919-től kezdődően önmagamát tanítva-tanulva Husserl mellett a fenomenológiai látást gyakoroltam és a szemináriumon megkíséreltem újszerű módon megérteni Arisztotelészt, érdeklődésem ismét a „Logikai vizsgálódások” felé fordult, mindenekelőtt az első kiadásban szereplő hatodik felé. Az értelmi és a kategoriális szemlélet ebben kidolgozott különbsége a maga teljes nagyságában tárult fel előttem a „létező sokféle jelentése” meghatározásának a szempontjából.

Ezért újra és újra kértük a mestert — mi, a barátok és tanítványok —, hogy az akkor nehezen hozzáférhető hatodik vizsgálódást jelentesse meg újból nyomtatásban. A fenomenológia ügye iránti elkötelezettség végül arra készítette a Niemeyer Kiadót, hogy a „Logikai vizsgálódások” utolsó részét 1922-ben ismét megjelentesse. Husserl megjegyzi az előszóban: „Az a helyzet, hogy e mű barátainak unszolására kiegészítettem a munkámat, engedve ama kívánságuknak, hogy lezáró fejtegetéseit régi formájában ismét hozzáférhetővé tegyem”. Az „e mű barátai” szófordulattal Husserl már az előszóban jelezni akarta, hogy ő maga valójában a „Gondolatok” közzététele óta nem tudott megbarátkozni a „Logikai vizsgálódásokkal”. Annál is kevésbé, mivel egyetemi tevékenységének új helyszínén gondolkodói szenvedélye és minden erőfeszítése arra irányult, hogy a vázolt tervben jelzett „gondolatokat” rendszeresen felépítse. Ezért is írhatta Husserl az említett, hatodik vizsgálódás előszavában: „Frei-

burgi oktatómunkám elősegítette érdeklődésemnek a meghatározó általánosságok és a rendszer felé való fordulását”.

Így figyelte nagyvonalúan, lényegében azonban elutasítással Husserl, hogyan rágtam át magam régebbi tanítványaival együtt előadásaim és szemináriumaim mellett külön munkacsoportokban hétről hétre a „Logikai vizsgálódásokon”. Az én számomra elsősorban a munka előkészítése volt gyümölcsöző. Így jöttem rá — eleinte csak egy sejtéstől vezettetve, mintsem megalapozott belátás nyomán — az alábbi megállapításra: Ami a tudatos cselekedetek fenomenológiája számára a jelenségek önmegismeréseként végbemegy, azt eredetileg már Arisztotelész meg az egész görög gondolkodás és létezés „aléthea”-ként gondolta el, mint a létező feltárulását, megmutatkozását, önmaga-megmutatását. Az, amit a fenomenológiai vizsgálódások mint gondolkodás-hordozó magatartást újra felfedeztek, az a görög filozófia, sőt az egész filozófia alapvető irányzatának tűnik.

Minél inkább megvilágosodott előttem ez a felismerés, annál nyomasztóbbá vált a kérdés: Miből és hogyan állapíthatjuk meg azt, amit a fenomenológia alapelve alapján mint „magát a dolgot” tapasztalunk meg? A tudat ez, és a tudat tárgyisége, vagy a létező léte feltárulkozásában és elrejtettségében?

Így jutottam el a létkérdés útjához, a fenomenológiai magatartástól megihletve, újra és a korábbinál sokkal inkább nyugtalanul, azokon a kérdéseken töprengve, amelyek Brentano értekezésében bukkantak fel. A vizsgálódás útja azonban hosszabb lett, mint eleinte gondoltam. Számos megtorpanást, kitérőt és tévutat tartalmazott. Csak áttételesen, közvetve jelzi az utat az, amire elsőként a freiburgi, majd később a marburgi előadások tettek kísérletet.

„Heidegger kolléga úr, most meg kell jelentetnie valamit. Van megfelelő kézírata?” Ezekkel a szavakkal lépett be 1925-26 telén a marburgi filozófia fakultás dékánja egy napon a dolgozószobámba. „Természetesen” — válaszoltam. Mire a dékán hozzátette: „De gyorsan ki kell nyomtatni”. A fakultás ugyanis egyhangúlag engem akart Nicolai Hartmann utódjaként az első filozófiai katedra élére jelölni. A berlini minisztérium időközben azzal az indoklással küldte vissza a javaslatot, hogy tíz év óta semmit nem publikáltam.

Hosszasan őrzött munkát kellett most a nyilvánosság elé tární. A Max Niemeyer Kiadó Husserl közbenjárására készen állt arra, hogy a munka első tizenöt ívét nyomban közzétegye, amely Hus-

serl „Jahrbuch”-jában jelent volna meg. Sietve el is juttattak két példányt a hasáblevonatokról az egyetemen keresztül a minisztériumhoz. Hosszú idő után ezek is visszakerültek a fakultásra ezzel a megjegyzéssel: „Nem kielégítő”. A következő, 1927-es év februárjában aztán a „Jahrbuch” nyolcadik kötetében, s különlenyomatként is megjelent a „Lét és idő” teljes szövege. Erre a minisztérium fél év múlva visszavonta elutasító ítéletét és jóváhagyta a kinevezést.

A „Lét és idő” furcsa kiadásának körülményei hoztak első ízben közvetlen kapcsolatba a Max Niemeyer Kiadóval. Az, ami egyetemi tanulmányaim első félévében — Husserl lebilincselő művének címlapján — csupán egy név volt, most és attól kezdve a kiadói munka teljes mélységében megmutatkozott számomra. Erre a munkára mindig is a gondosság, a megbízható alaposság, a nagyvonalúság és az egyszerűség volt jellemző.

1928 nyarán, utolsó marburgi félévem során készítettük elő az ünnepi kötetet Husserl 70. születésnapjára. E félév elején váratlan hirtelenséggel elhunyt Max Scheler, a Husserli évkönyvek egyik társkiadója, aki az első és második kötetben (1916) tette közzé nagy horderejű művét „A formalizmus az etikában és a materiális értéketika” címmel. Ez a munka Husserl „Gondolatai” mellett a „Jahrbuch” legjeletosebb írásának számított, amely óriási hatása révén a Niemeyer Kiadó éleslátását bizonyította, azt pedig, hogy mire képes, új megvilágításba helyezte.

Az Edmund Husserl-émlékkönyv pontosan a filozófus születésnapján jelent meg a „Jahrbuch” pótkötetként. Az ünnepelt professzornak tanítványai és barátai körében én nyújthattam át e kötetet 1929. április 8-án.

A következő évtizedben minden terjedelmesebb publikációt visszatartottak, mígnem az 1941-es esztendőben a Niemeyer Kiadónak volt bátorsága ahhoz, hogy a kiadás évének feltüntetése nélkül kinyomtassa Hölderlin „Mint ha ünnep-hajnalban” című himnuszáról írott értelmezésemet. Ezt a felolvasást ugyanezen év májusában a lipcsei egyetemen mint nyilvános vendégelőadást tartottam meg. A kiadó tulajdonosa Hermann Niemeyer úr, ennek a felolvasásnak a kedvéért átjött Halléből, utána pedig megállapodtunk a megjelenítéséről.

Amikor tizenkét évvel később elhatároztam, hogy a korábban megtartott előadásaimat kiadom, a Niemeyer Kiadót szemeltem ki erre a célra. Időközben már nem „Halle a.d. Saale”-ként tüntette fel

magát. Hatalmas veszteségek és számtalan nehézség után akkori tulajdonosa, egyéni fájdalmaktól is sújtottan, a kiadót Tübingenben hozta létre újra.

„Halle a.d. Saale” — ebben a városban tanított a múlt század kilencvenes éveiben a hallei egyetemen az akkori egyetemi magántanár, Edmund Husserl. Később, Freiburgban, gyakran elmesélte a „Logikai vizsgálódások” létrejöttének történetét. Soha nem mulasztotta el, hogy ne mondjon köszönetet hálás szívvel és meleg szavakkal a Max Niemeyer Kiadónak, amely a századfordulón vállalni merté azt a kockázatot, hogy egy szinte ismeretlen egyetemi docens terjedelmes művét kiadja még akkor is, ha ez a mű a gondolkodás szokatlan útját választotta s ezzel megütközést keltett az akkori filozófiában. Ez a megütközés a mű megjelenése után még évekig tartott, mígnem Wilhelm Dilthey felismerte és méltatta jelentőségét. A kiadó akkor még nem tudhatta, hogy neve a jövőben elválaszthatatlanul összefonódik majd a fenomenológiával, — mely legtöbbször kimondatlanul — a legkülönbébb területeken meghatározta a kor szellemét.

És most? Úgy tűnik, a fenomenológiai filozófia napja leáldozóban van. Mintha elmúlt volna valami, amit már csak történeti kategóriaként tartanak számon a filozófia más irányzatai mellett. Önmagában a fenomenológia a maga teljes valóságában nem is számít semmiféle irányzatnak. A mostanság átalakulóban lévő gondolkodásnak csakis általa maradt lehetősége arra, hogy megfeleljen az elgondolandó követelményének. Ha így fogjuk fel és tartjuk meg a fenomenológiát, akkor mint cím is el fog majd tűnni a gondolkodás mint olyan érdekében, melynek feltárulkozása, megnyilvánulása örökre titok marad.

1969-es kiegészítés

Az utolsó mondat értelmében már a „Lét és idő” (1927) 136. oldalán ez is olvasható:

„A fenomenológia előzetes fogalmának megvilágítása megmutatja, hogy lényege nem abban rejlik, hogy mint filozófiai 'irányzat' *valóságos* legyen. A valóságnál magasabb rendű a *lehetőség*. A fenomenológia megértése csakis a fenomenológiának mint lehetőség-

nek a megragadásán múlik.” (*Lét és idő*. Gondolat, Budapest, 1989. A fordítást egy helyen megváltoztattam. A. S.)

A fordítás az alábbi szöveg alapján készült: „Mein Weg in die Phänomenologie”. In: Martin Heidegger: Zur Sache des Denkens. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1969, 81-90. oldal. A fordítás elkészítésében nyújtott segítségéért köszönetemet fejezem ki Valaczkai Lászlónak.

Martin Heidegger

Szeged

Fordította: Albert Sándor

A fordító kiegészítése

Az „Utam a fenomenológiába” először 1963-ban jelent meg a Hermann Niemeyer nyolcvanadik születésnapját köszöntő kötetben. „Mit jelent a lét? (...) Ahhoz, hogy a kérdés mégoly minimális kezdeti világosságra tegyen szert, [Heideggernek] még több mint egy évtizedes tanulásra, az európai filozófiatörténetben való hosszas barangolásra és — nem utolsósorban — a husserli fenomenológiával való találkozásra volt szükség” — írja kitűnő Heidegger-monográfiájában Fehér M. István (Martin Heidegger: egy XX. századi gondolkodó életútja. 2., bővített kiadás, Göncöl Kiadó, Budapest, 1992, 17. oldal). Husserl, Heidegger és a fenomenológia kapcsolatával könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, kiegészítésképpen csupán két rövid bekezdést idéznék Jean-François Courtine könyvéből, mert jól érzékelteti e rövid Heidegger-írás jelentőségét: „Az ‘Utam a fenomenológiába’ nem csupán tisztelgés a Niemeyer Kiadó előtt, hanem burkoltan tartalmazza azt a ‘formulát’ is, amely kezdettől fogva mozgatta Heidegger vállalkozását, megadva neki mozgásterét, lenyűgöző mozgékonyágát (Bewegtheit): ez pedig a fenomenológia és a fenomenológia dolga (Sache). Éppen ezért az ezt a címet viselő írás nem egyszerűen arról szól, hogy mintegy utólag visszatekintve leírjon egy olyan időszakot, amelyet — ezúttal mellőzve bármiféle utalást Husserlre és a fenomenológiára — teljes joggal Heidegger gondolkodói útjaként (Denkweg) lehetne jellemezni. A Niemeyerék előtt való tisztelgéssel az idős mester nemcsak arra emlékeztet, hogy ő maga is „keresztülment” a fenomenológián (ein Weg durch die Phänomenologie) vagy hogy ő is benne volt a fenomenológiában (in der Phänomenologie) azért, hogy benne keresse és találja meg azt, ami attól fogva majd az ő javát fogja szolgálni. Szó sincs erről! Az ‘út a fenomenológiába’ nemcsak hogy nem jelöl ki és nem határoz meg semmiféle fenomenológiai időszakot, nem tár fel semmiféle átgátrót a fenomenológia révén vagy a fenomenológián keresztül oly módon, hogy azt később abba lehetne hagyni vagy el lehetne vetni a gondolkodás másféle dimen-

ziója kedvéért (...), hanem pontosan a dimenzió, a topológia elvi lehetőségét és az ebben való útban-levést (unterwegs) jelzi: a lét toposzát.

Az 'Út a fenomenológiába' — az út, amely belevisz a fenomenológiába, mint ahogyan behatolunk az erdő mélyébe (Holzweg), kockáztatva azt, hogy esetleg 'eltévedünk benne', az út, amely elvezet hozzá (Zugang), elvisz egészen a fenomenológia középpontjáig, odáig, ahol az mint a gondolkodás megtapasztalása teljes dimenziójában megvilágosodik — mélységesen jellemző Heidegger 'eljárására', ha ezen azt értjük, hogy ez az eljárás — szakadatlan harcában a fenomenológiáért, a fenomenológia lehetőségéért és hatékonyságáért, a lehetőségben rejlő és a lehetséges határaival szembesített fenomenológiáért — állandó mozgásban úgy határozza meg újra és újra a maga megvalósulásában (vagy legalább programszerűen) a gondolkodást (Denken és Nach-denken) mint Be-wegungot, Er-fahrungot; más-képpen és pontosabban kifejezve: mint módszert" (Jean-François Courtine: Heidegger et la phénoménologie. Librairie philosophique J. Vrin, Paris, 1990, 182-183. oldal.)